Національна академія наук України
Інститут соціології

СИМОНЧУК ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 316.342.2

СОЦІАЛЬНІ КЛАСИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВАХ: ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ

22.00.03 — соціальні структури та соціальні відносини

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Київ — 2019

Дисертацією є монографія

Робота виконана в Інституті соціології Національної академії наук України

Науковий консультант — доктор соціологічних наук, професор Макеєв Сергій Олексійович, Інститут соціології НАН України, завідувач відділу соціальних структур

Офіційні опоненти:

доктор соціологічних наук, професор Куценко Ольга Дмитрівна, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри соціальних структур та соціальних відносин

доктор соціологічних наук, професор Коваліско Наталія Володимирівна, Львівський національний університет імені Івана Франка, професор кафедри соціології

доктор соціологічних наук, доцент Іванкова-Стецюк Оксана Борисівна, Інститут народознавства НАН України, в.о. завідувача відділу соціальної антропології

Захист відбудеться 31 травня 2019 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.229.01 в Інституті соціології Національної академії наук України (01021, м. Київ, вул. Шовковична, 12).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту соціології Національної академії наук України (01021, м. Київ, вул. Шовковична, 12).

Автореферат розісланий «_____» _____ 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради С. М. Стукало

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. До останньої чверті ХХ ст. поняття «соціальний клас» залишалося центральним у науковому, політичному та повсякденному дискурсах. У західних суспільствах були очевидними і класові засади політичної участі й голосування, і доволі масове членство представників класів найманої праці у лівих політичних партіях та профспілках, і зорганізовувані ними колективні дії на захист своїх інтересів. Виразними залишалися класові ідентичності й легко впізнаваними — класово специфічні стилі життя. Соціологи традиційно фіксували сильні «класові ефекти» в багатьох царинах життя — вплив класового походження і поточної класової належності людини на її життєві шанси, різноманітні патерни свідомості та поведінки.

Проте в останні десятиліття ХХ ст. соціологи почали озвучувати інші діагнози та тренди, суть яких уявнюється вже з назви монографій того періоду: «Смерть класу» Я. Пакульскі та М. Вотерса (1996), «Прощавай, робітничий клас» А. Ґорца (1982), «Індивідуалізоване суспільство» З. Баумана (2001). «Чи має клас значення?» — таке питання стало темою безперервних дискусій із приводу характеру сучасного суспільства. З метою обґрунтування релевантності висновку про зниження ролі класу в західному суспільстві, яке дедалі більшою мірою набувало рис постіндустріального, наводилися начебто переконливі емпіричні арґументи. Дані багатьох досліджень свідчили про зменшення класових відмінностей у політичній та електоральній участі, стилях життя, культурних практиках. Класові ідентичності почали визначати як «розпливчасті й пасивні», практично зникли «масові» політичні партії, а членство у профспілках зменшилося в рази. Хвилі страйків та інших форм колективного захисту своїх соціально-економічних інтересів відчутно знизили свою амплітуду, а місце класових гасел заступили вузькопрофесійні. Для розв’язання утворюваних конфліктів працівники дедалі частіше зверталися не до профспілки, а до суду або в індивідуальному порядку до керівництва.

Причини цих соціально-групових трансформацій добре відрефлексовані західними соціологами й економістами. Вони зумовлені невпинним пришвидшенням процесів техніко-технологічного прогресу, політичної й економічної ґлобалізації; змінами галузевої та професійної структури зайнятості від індустріальної моделі господарювання до постіндустріальної; переходом від традиційних форм зайнятості (повний робочий день/тиждень) до різноманітних форм неповної й неформальної зайнятості; інституціоналізацією системи соціального діалогу і трипартизму; багатоманіттям ефектів суспільства загального добробуту; поширенням ідеології демократичного капіталізму; індивідуалізацією сфери праці та системи укладання контрактів, а також практик захисту своїх інтересів.

Цілком зрозуміло, що в описаній ситуації статус класового аналізу був проблематизований у крайніх оцінках — від збереження за ним ролі провідного інструменту в описі й поясненні наявних у конкретному суспільстві соціальних нерівностей до визнання вичерпності його евристичного потенціалу. В останні десятиліття дослідницькі претензії класового аналізу звузилися — вочевиднилися

відмова від макрорівневого порядку денного (розгляд класів як соціальних акторів історичних змін та розроблення альтернативного сценарію розвитку суспільства) і зосередженість на мікрорівневому (аналіз переважно класового розподілу населення і різноманітних класових ефектів). Знизився також градус теоретико-ідеологічного протистояння: хоча класові теоретики та аналітики неомарксистського й неовеберіанського підходів, як і раніше, пропонують відмінні інтерпретації природи класу, попри те увиразнилися тренди щодо зближення їхніх дослідницьких стратегій.

Якщо у західних суспільствах класові відмінності послаблювався, а статус інтерпретації соціальних проблем у перспективі класів знижувався, то в постсоціалістичних суспільствах — навпаки. Раніше в радянській, зокрема українській, соціології панував монотеоретичний (марксистсько-ленінський) підхід до визначення класу і його функцій, що не підлягав ревізії, а в його емпіричній верифікації існували обмеження. Ця класова теорія виконувала і функції ідеології — від обґрунтування диктатури робітничого класу до постулювання прагнення однорідності суспільства у відповідні періоди. Розуміння класу і класових відносин та номінації класових категорій були закріплені юридично, в державних і партійних документах. Соціальні ідентичності представників різних класів строго визначалися займаними позиціями. Організації з репрезентації класових інтересів (партія і профспілки) були масовими за своїм членством. Однак практично були відсутні видимі форми колективного захисту інтересів різних соціальних груп. Класові ефекти в пізньому радянському суспільстві були слабкими: ідеологічна настанова на соціальну однорідність втілювалася в конкретних економічних стратегіях — згладжуванні відмінностей у зарплаті та рівні життя, тотальній зайнятості тощо.

У період незалежності України, що охоплює майже три десятиліття, внаслідок кардинальної зміни економічної й політичної інституціональної системи, з одного боку, і ґлобалізації та технологічного проґресу — з іншого, поступово утворювалася нова соціально-класова структурація українського суспільства. Вихідною на початку транзиту (1985–1990 рр.) була класова структура пізнього радянського суспільства (етатистська система з ідеологічним кліше «зближення двох класів — робітників і селян — й верстви інтеліґенції»), однорідність у відношенні до засобів виробництва за відсутності купівлі-продажу робочої сили, незначні відмінності в рівні життя різних класів, відсутність видимих форм класової боротьби і протистояння класово зорієнтованих організацій. У 1990-ті рр. поступово формувалась нова класова структура суспільства — з нерівним стосунком до власності та становищем на ринку праці різних категорій населення (власники і наймані працівники; працівники приватних і державних підприємств). Соціологи фіксували дедалі інтенсивніший вплив класу на матеріальний статус, доступ до медицини та освіти, культурні практики тощо. Колишні класові категорії (робітничий клас, селянство, інтеліґенція) поступово виходили з ужитку, дедалі запитуванішими ставали нові ідентичності — наймані працівники, роботодавці та самозайняті; олігархи, середній клас і робітничий клас; бідні, середні та заможні; фермери; фрілансери. Складалися нові організації, що перебирали на себе роль просування і захисту інтересів певних

класів: асоціації підприємців/роботодавців і профспілки різних груп найманих працівників (тепер уже як об'єднання на добровільних засадах). За умов багатопартійної системи нові політичні сили конструювали для себе групи, інтереси яких вони мають намір захищати (зокрема, наймані працівники, середній клас, дрібні власники, фермери). Класові та трудові конфлікти почали маніфестуватися у страйках, мітинґах і демонстраціях.

В українській радянській соціології традиція вивчення соціальної структури суспільства та її окремих елементів сформувалася у 1960–1980-х роках. Обговорювалися теоретико-методологічні підходи до їх емпіричного аналізу (В. Чорноволенко, М. Мокляк, М. Лойберг, Ю. Сікорський), рівні й тенденції міжгенераційної соціальної мобільності (С. Макеєв), питання престижу та привабливості професій (В. Чорноволенко, В. Оссовський, В. Паніотто, В. Матусевич, С. Стукало, С. Войтович). Дотепер становлять інтерес публікації про соціальний статус, спосіб життя, цінності, задоволеність роботою та життям окремих класів і соціальних категорій: робітничого класу (А. Ручка, М. Мокляк, В. Піддубний, Л. Аза, В. Тарасенко, В. Чорноволенко), інтеліґенції (В. Ширяєв, І. Мартинюк), службовців (Н. Лавріненко), керівників виробничих колективів (М. Мокляк), а також монографії, присвячені міжкласовим та внутрішньокласовим відмінностям у системах цінностей, практиках дозвілля, типах особистості, життєвих перспективах та професійному самовизначенні (А. Ручка, М. Сакада, В. Оссовський, Н. Костенко, М. Шульга, О. Вишняк, Є. Головаха).

Попри очевидні досягнення вітчизняна соціологія класової структури та мобільності того періоду, за оцінками експертів, не була повноцінно інституціоналізована як наукова дисципліна. Серед причин — ідеологічне табуювання певних тем дослідження (зокрема, номенклатури, міжкласових і трудових конфліктів, класово зумовлених нерівностей), ізоляція вітчизняних дослідників від світового наукового дискурсу про класи (чим гальмувалося вдосконалення теоретичних підходів і методичного інструментарію), а також відсутність регулярних репрезентативних для дорослого населення емпіричних даних.

Проте для аналізу пострадянських соціально-класових реалій напрацьовані раніше теоретико-методологічні підходи й емпіричні бази або виявилися непридатними, або демонстрували свою обмеженість. У 1990-ті рр. вітчизняні дослідники класів постали перед низкою викликів: для вивчення соціально-інституціональних і групових інновацій була потрібна нова теоретико-методологічна оптика та відповідні емпіричні бази для її верифікації. Свобода від ідеологічного пресинґу відкрила можливість не просто опанувати напрацьовані у світовій соціології класові теорії, методики та стратегії аналізу емпіричних даних, а й апробувати їх релевантність для вивчення українського суспільства. У теоретичній сфері поступово утверджувалась нормативність альтернативних класових підходів, як запозичених із західної методології, так і розроблених з урахуванням специфіки трансформаційного суспільства. В емпіричній сфері усвідомлювалася необхідність, з одного боку, входження у великі міжнародні

проекти (інтриґувала можливість порівнювати українські реалії класової структурації із постсоціалістичними й економічно розвиненими західними країнами), а з іншого — накопичення моніторинґових даних з метою відстежування динаміки класово фокусованих показників у часі. Ще одним викликом було завдання опрацювання методичних інструментів конструювання класових позицій (використовуваних переважно як незалежна змінна у різних масивах), а також апробації, валідизації й адаптації нових методик вивчення класової свідомості, класових формацій і класових ефектів.

Оцінюючи досягнення і проблеми вітчизняного класового аналізу в перспективі трьох десятиліть новітньої історії України, можна констатувати, що з названими вище викликами дослідники впоралися. Соціологічна рефлексія інституціональної та класової трансформації оснастилася сучасною теоретичною, методологічною, інструментальною оптикою. Українські соціологи стали учасниками низки великих міжнародних проектів, зокрема Європейського соціального дослідження (ESS) і Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP), що дало змогу одержати дані для емпірично обґрунтованих суджень про схожі риси та відмінності соціально-класової структури України на тлі суспільств різного типу. Започатковані з 1990-х національні проекти моніторингового типу (зокрема, Інституту соціології НАН України) вможливили відстежування процесів трансформації українського соціуму від радянського зразка до його нової конфіґурації за великим переліком показників.

Питання генези нової соціальної структури, занепаду колишніх класів і становлення нових було одним із найактуальніших в українській соціології. З одного боку, опановувалися і перманентно переосмислювалися західні теоретико-методологічні підходи до класового аналізу (С. Макеєв, О. Куценко, С. Оксамитна). З іншого — були запропоновані оригінальні фундаментальні розробки, що пояснюють механізми, причини та наслідки пострадянських соціально-структурних змін. Серед них — структурно-діяльнісна концепція класоутворення (О. Куценко), концепція неостанового розвитку пострадянського українського суспільства (Є. Головаха), концепція подвійної інституціоналізації, що пояснює плюральність і нестабільність класової структури в період трансформацій (Н. Паніна та Є. Головаха), концепція інституціональної природи стратифікації, покладена в основу аналізу класової мобільності (С. Макеєв та С. Оксамитна), концепція пояснення макросоціальних (професійних, класових та інституціональних) змін в Україні за роки незалежності (В. Хмелько). Західні соціологи пропонували свої варіанти осмислення пострадянської соціально-класової трансформації (Д. Лейн, М. Кон; І. Селені, Ґ. Еял і Е. Тоунслі; Дж. Еванс і К. Мілс).

Чимало досліджень фокусувалися на трансформації старих класів, зокрема радянської інтеліґенції (О. Куценко), робітничого класу (О. Симончук, А. Арсеєнко, Т. Петрушина), селянства (І. Прибиткова, А. Шатохін, О. Іваненко, О. Гончарук), та на генезі нових, наприклад, на історії й механізмах становлення підприємництва у 1990-ті роки та описі соціального портрета підприємця (І. Демченко, О. Симончук, В. Бондар), концептуалізації явища самозайнятості (О. Іващенко) і класу дрібних

власників (О. Симончук), а також на джерелах і механізмах формування середнього класу (О. Симончук, М. Міщенко), класу великих власників (О. Рахманов), класів бідних, середніх і багатих у рамках ґрадаційного підходу (І. Прибиткова).

Детально розроблено проблематику міжгенераційної класової та освітньої мобільності (С. Оксамитна), престижу професій і його динаміки (С. Оксамитна, А. Патракова, С. Стукало). Низку праць присвячено вивченню стратифікаційних порядків суспільства (Н. Коваліско, С. Макеєв, Л. Малиш, А. Домаранська, А. Патракова), зокрема класовому картографуванню — розподілу класових позицій у суспільстві (С. Оксамитна, О. Симончук). Визначено особливості динаміки класової свідомості та соціальної самоідентифікації (С. Макеєв, С. Оксамитна, О. Швачко, О. Куценко, О. Мусієздов, О. Симончук), колективні практики захисту соціально-економічних інтересів різних груп зайнятого населення (О. Панькова, К. Іващенко, В. Іщенко, О. Дутчак, О. Симончук). Реалізовано дослідження різноманітних класових ефектів, зокрема зв'язку класу з політичними орієнтаціями (О. Куценко, С. Макеєв, С. Стукало) і культурними практиками (Н. Костенко, А. Ручка, Л. Скокова, А. Домаранська).

Майже 30-літня історія класового аналізу у вітчизняній соціології свідчить про неабиякі досягнення в плані концептуалізації нової класової конфігурації та її емпіричної верифікації. Одначе нова теоретико-методологічна ситуація та отримані результати увиразнили й нові суперечності та прогалини в нашому знанні про класи, які виявляються в п'яти взаємопов'язаних контекстах/сюжетах.

1. Будучи визнані нормативними у вітчизняній соціології, альтернативні підходи до визначення та операціоналізації поняття «соціальний клас» призвели не стільки до накопичення консенсусного знання, скільки до ситуації теоретико-методологічної невизначеності, внаслідок чого класова тематика та алгоритми емпіричної ідентифікації класів виявилися мало включеними в науковий обіг. Звідси і нагальна потреба у детальному розгляді та впорядкуванні наявних концепцій та уточненні сфер їх найбільшої релевантності. Крім того, класи хоч і є традиційною сферою досліджень українських соціологів, але зміст сучасного класового аналізу (царина релевантних для нього дослідницьких питань і опис актуального стану справ) сьогодні неочевидний. Необхідним є його переосмислення, щоб уточнити дослідницький порядок денний і з'ясувати статус класового аналізу: чи є клас релевантним концептом аналізу сучасного українського суспільства?

2. Незважаючи на те, що в останні 20 років унаочнилися успіхи вітчизняних соціологів у «класовому картографуванні» (вивченні структури класових позицій і їх розподілу серед населення України) на підставі найавторитетніших у сучасній соціології класових схем Дж. Ґолдторпа та Е.О. Райта, до аналізу класової структури слід залучити також новітні типології, що проходять зараз валідизацію в європейських країнах, зокрема Європейську соціально-економічну класифікацію. Крім того, у вітчизняній науці досі не було спроб зіставити класово диференціювальний потенціал названих схем, аби продемонструвати вплив тієї чи іншої класової типології на висновки про соціальну структуру суспільства.

3. Більш фокусовану дослідницьку програму треба розробити й реалізувати для виявлення зв'язку класової структури і класової свідомості. Тестувати такі дані актуально в порівняльній і часовій перспективі. Крім того, вивчення різних аспектів класової свідомості на підставі самих лише даних масових опитувань явно замало; з метою підвищення якості соціологічної інтерпретації слід використовувати й якісну методологію, зокрема дані напівструктурованих інтерв'ю.

4. Упродовж останніх десятиліть соціологи мало уваги приділяли класовим формаціям — організованим спільнотам у рамках нової класової структури українського суспільства. Ідеться про політичні партії, профспілки, асоціації підприємців — ті організації, що перебирають на себе функції консолідації та мобілізації представників певних класів для просування й захисту їхніх інтересів. Недостатньо опрацьованою у вітчизняному класовому аналізі залишається методологічна оптика для моніторинґу колективних дій різних класів і зіставлення їх за формами та ефективністю.

5. Дослідження різноманітних класових ефектів були доволі популярними у вітчизняній соціології, однак поза детальним розглядом залишився широкий спектр феноменів, важливих для розуміння сучасних соціальних нерівностей, зокрема класова зумовленість бідності, здоров'я, суб'єктивного добробуту. Недостатність даних, у тому числі порівняльних (в яких країнах класові ефекти є виразнішими?) і в часовій динаміці (слабшають вони чи посилюються?), не дає змоги надійно обґрунтовувати статус класового підходу у вивченні сучасного українського соціуму.

Узагальнення названих проблемних аспектів окреслює *наукову проблему*: конфлікт інтерпретацій евристичного потенціалу класового аналізу свідчить про відсутність у структурі сучасного соціологічного знання релевантного концептуального уявлення про пізнавальні можливості та обмеження цієї методології вивчення сучасних суспільств, українського в тому числі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація пов'язана з темами науково-дослідницьких робіт Інституту соціології НАН України, в яких здобувачка брала участь у розробленні концепцій, виявленні механізмів і тенденцій соціальної структурації українського суспільства: «Тенденції становлення й трансформації соціальних інститутів» (№ держреєстрації 0101U003609), «Легітимація нових соціальних нерівностей» (0104U003815), «Наступність і змінність в трансформаціях соціальної структури» (0106U005077), «Соціальна стратифікація в Україні в глобальній та локальній перспективах» (0109U005631).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження — на підставі систематизації сучасних класових теорій і методичних правил операціоналізації класів розробити концепцію тематичних напрямів класового аналізу, обґрунтувати евристичний потенціал класового аналізу як методології опису соціальної структури сучасних суспільств та виявити стан і динаміку класової структурації українського суспільства в період пострадянських трансформацій.

Досягнення мети передбачало виконання таких завдань:

— підсумувати науковий дискурс про соціальні класи, систематизувавши та класифікувавши підходи до їх концептуалізації в сучасній соціології, а також узагальнити процеси та результати інституціоналізації цього наукового напряму в українській соціології у вигляді концепції поліпарадигмальних тематичних напрямів/кластерів касового аналізу з окресленням напрямів емпіричної верифікації їхніх можливостей та обмежень;

— застосувати концептуально й операціонально альтернативні класові схеми до вивчення структури класових позицій (класової структури) українського суспільства, виявляючи її особливості порівняно з постсоціалістичними та розвиненими західними країнами; на підставі методологічних інновацій класового картографування 2000-х рр. розробити авторський підхід до ідентифікації класових позицій;

— резюмуючи теоретико-методологічні підходи до вивчення класової свідомості, дослідити взаємозв'язок класових позицій з класовими ідентичностями та установками щодо соціальних нерівностей у порівняльній і часовій перспективі;

— реконструювати механізм формування класів як реальних груп, що консолідуються й мобілізуються для просування та захисту своїх інтересів; з'ясувати форми, стан і головні чинники динаміки класових формацій і дій в українському суспільстві;

— емпірично ідентифікувати «класові ефекти» — вплив класу на різноманітні життєві шанси людей, патерни їхньої свідомості та поведінки, маючи на увазі упорядкування «карти релевантності» поняття класу в українському суспільстві.

Об'єктом дослідження є класова структурація сучасних суспільств (онтологічний аспект) і соціологічні концепції та методології класового аналізу (гносеологічний аспект).

Предмет дослідження — евристичний потенціал методологій класового аналізу в дослідженнях соціоструктурних явищ і процесів, а також класова структурація суспільств у часовій і порівняльній перспективах.

Методи дослідження. Для опрацювання концепції поліпарадигмальних тематичних напрямів класового аналізу, виокремлення трендів у розвитку сучасного класового аналізу, концептуалізації механізму формування класів як соціальних акторів застосовано загальнонаукові методи соціального пізнання, а саме: теоретичний аналіз і синтез, порівняльний аналіз і типологізація. Для отримання емпіричної інформації щодо особливостей класового розподілу, класової свідомості, класових дій і класових ефектів у часовій і порівняльній перспективах використано метод репрезентативних опитувань, аналіз відповідних даних здійснювався за допомоги низки засобів математико-статистичного апарату, зокрема методів описової статистики та статистичних висновків (перевірка статистичних гіпотез за допомогою середніх значень, перевірка мір зв'язку на значимість). Для збирання інформації щодо соціальних ідентичностей представників робітничого і середнього класів застосовано метод напівструктурованого інтерв'ю, а отримані матеріали типологізовано за допомогою методу аналітичної індукції.

Емпіричну базу дослідження становили дані п’яти типів джерел: 1) матеріали Міжнародної організації праці та Державного комітету статистики України від 1985 до 2017 р.; 2) дані опитування «Українське суспільство. Моніторинґ соціальних змін» і низки спеціалізованих проектів у рамках омнібуса, реалізованих Інститутом соціології НАН України з 1994 по 2017 р. (N=1800 осіб); 3) дані двох міжнародних соціологічних проектів — European Social Survey (ESS) 2005–2011 рр. (N=2000) та International Social Survey Programme (ISSP) 2009 р. (N=2000); 4) матеріали низки цільових досліджень окремих класів: проекту «Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві», реалізованого Інститутом соціології НАН України у 2013 р. (N=1800); вивчення проблем середнього класу в Україні, проведеного Центром ім. О. Разумкова у 2014 р. (N=10 000); опитування представників малого, середнього і великого бізнесу, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка в 2015 р. (N=354); проекту «Моніторинґ протестів, репресій та поступок», що від 2009 р. реалізується Центром соціальних і трудових досліджень; проекту «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», здійсненого Соціологічною асоціацією України спільно з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка у 2017 р. (N=2000); 5) матеріали напівструктурованих глибинних інтерв’ю з представниками класу дрібних власників, середнього і робітничого класу, проведених мною у 2002–2016 рр. (N=155).

Наукова новизна отриманих результатів. Евристичний потенціал сучасного класового аналізу визначений у вигляді концептуальних уявлень щодо тематичних напрямів і основних трендів застосування різноманітних методик в емпіричних дослідженнях. У локальній і порівняльній перспективах описана та інтерпретована динаміка соціально-класового поділу українського суспільства впродовж трьох останніх десятиліть, а також особливості класової свідомості, класових формацій, класових дій і класових ефектів.

Уперше:

— запропоновано концепцію поліпарадигмальних тематичних напрямів класового аналізу, зміст якої конституюють шість кластерів: генеза соціальних класів, природа класів, розподіл населення за класовими категоріями, суб’єктивні аспекти класів (ідентичності та усвідомлення класових інтересів), класові формації і дії, класові ефекти. Опис кожного кластера містить ключові дослідницькі питання, перелік головних понять і концепцій, а також імен та публікацій класових аналітиків, які представляють певне тематичне спрямування. На репрезентативних даних порівняльних і вітчизняних проектів ця концепція тестувалася на предмет виявлення евристичного потенціалу класового аналізу — його здатності встановлювати статистично значимі відмінності та ієрархічні порядки положень, установок, практик;

— виокремлено чотири тренди в розвитку сучасного класового аналізу. (1) Від загального визнання його як релевантного інструменту соціологічного пізнання капіталістичних суспільств до суперечливих оцінок його статусу і паралельної реалізації трьох варіантів інтерпретаційних практик — консервативного (визнання

релевантності класових концепцій), ревізіоністського (стратегія на оновлення класового аналізу) та нігілістського (заклик визнати неминучість зниження його релевантності та розвитку комплексного соціального аналізу). (2) Від макрорівневої дослідницької програми (розгляду класу як рушійної сили історії та вироблення політичного проекту визвольних соціальних перетворень) до мікрорівневої (картографування класів і вивчення класових ефектів). (3) Від «ідеологічно заряджених» дебатів про клас у XX ст. до прагматичного використання альтернативних теорій та методологій в наш час. (4) Співіснування різноманіття концептуалізацій класу і перманентного генерування дедалі нових альтернативних теоретико-методологічних підходів та класових схем із методологічним ґлобалізмом — прагненням розробити універсальну класову методологію та стандартну типологію класу;

— простежено й описано процес інституціоналізації класового аналізу у вітчизняній соціології в 1990–2010 рр. Виявлено низку особливостей становлення вітчизняного класового аналізу: орієнтація в теоретичній, емпіричній та організаційній сферах на міжнародне (а не пострадянське) наукове співтовариство та його стандарти; використання в дослідницькій практиці ґлобалізованих концептуалізацій, методологій та інструментарію і, водночас, прагнення до розроблення національно-специфічних; співіснування у вітчизняній дослідницькій практиці альтернативних класових підходів, але переважне використання стандартних моделей визначення класу (схем Ґолдторпа і Райта); тенденція до дедалі більш теоретично й емпірично обґрунтованого визнання релевантності класового підходу в поясненні структурних інновацій.

Дістало подальший розвиток:

— знання щодо динаміки класової структури українського суспільства в період 1990-2017 рр. Відбувається перехід від суспільства виключно найманої праці з переважними позиціями робітничого класу до суспільства, диференційованого за статусом зайнятості та з кількісним переважанням позицій середнього класу. У порівняльній перспективі зафіксовано принципову відмінність класової конфіґурації в розвинених західних і в постсоціалістичних країнах і, натомість, подібність їх в Україні, Росії та країнах Східної Європи. Розподіл зайнятого населення найбільш розвинених європейських країн на початку XXI ст. відповідає моделі соціальної структури «суспільств середнього класу», де цей клас охоплює дві третини зайнятих, а робітничий клас — близько чверті. Натомість постсоціалістичні країни, в тому числі Україна, зараз уже не є «суспільствами робітничого класу» (частки середнього та робітничого класів у них є подібними — близько 45%), водночас вони ще помітно відмінні від постіндустріального стандарту економічно розвинених країн із чисельним превалюванням середнього класу. Разом із тим фіксується схожість ґендерного профілю класових структур в порівнюваних країнах. Усі вони є сеґреґованими за статтю: чоловіки більше представлені на вершині класової ієрархії та серед індустріального робітничого класу, а жінки — серед службового класу нижчого рівня та працівників рутинної нефізичної праці;

— емпірично достовірні уявлення щодо сталості та рухливості ідентифікаційних практик українців. Відбувається поступова заміна типових для радянського періоду домінантних класових самоідентичностей (робітничий клас, селяни, службовці, інтеліґенція) на стратифікацію, зосереджену навколо середнього класу. Найбільш запитуваними при ідентифікації є категорії «середній клас» і «робітничий клас». При цьому велика частина населення як України, так і шерегу постсоціалістичних і західних країн не просто знають «своє місце» (свою класову позицію) в соціальній структурі, а й цілком адекватно його усвідомлюють: близько двох третин представників робітничого і середнього класів ідентифікують себе з відповідними класовими категоріями. За даними інтерв'ю виявлено різні типи класової самоідентифікації. Представники об'єктивно визначеного середнього класу ідентифікують себе з відповідною категорією, уточнюючи її тип («аналогічний західному», «специфічний український» і «статусно-неузгоджений» середній клас) на підставі рівня консистентності самооцінок професійно-кваліфікаційного і матеріального статусів;

— обґрунтування низького рівня консолідації та мобілізації класів найманих працівників і дрібних власників для просування і захисту своїх інтересів, що зумовлено обмеженим членством у профспілках та політичних партіях, а також недовірою до цих організацій. Водночас емпірично виявлено, що великі роботодавці не тільки володіють значно більшими порівняно з найманими працівниками та дрібними власниками владними та економічними ресурсами, а й значно консолідованіші в рамках партій та асоціацій роботодавців, у зв'язку з чим їм легше просувати й обстоювати свої класові інтереси. Зроблено також висновок про низький рівень колективних практик із просування та захисту своїх інтересів. Робітничий рух у порівнюваних країнах мав подібні тенденції: він характеризувався нерівномірністю, вмотивованістю головно економічними гаслами, переходом від форм прямої мобілізації колективних дій (страйки, мітинґи, голодування) до інституціональних (на засадах соціального діалогу, укладання колективних договорів), від колективних практик захисту своїх інтересів до індивідуалізованих.

Практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні комплексної програми соціологічного моніторинґового дослідження класової структури, класової свідомості, класових дій і класових ефектів в українському суспільстві. Важливим результатом є вдосконалення методології та методичного інструментарію класово сфокусованих досліджень, зокрема забезпечення можливості використання вітчизняними соціологами альтернативних класових схем. З цією метою в масиви даних моніторинґу Інституту соціології НАН України від 2007 р. закладено необхідні для їх конструювання змінні; змінну «заняття респондента» в цьому проекті та в усіх національних масивах міжнародних проектів ESS та ISSP закодовано згідно з Міжнародним класифікатором професій ISCO-88. Створено архів відповідних SPSS-синтаксисів, адаптованих для різних масивів. Започатковано і відкрито для вторинного аналізу архів матеріалів глибинних інтерв'ю з представниками середнього і робітничого класу. Результати і висновки дисертації є корисними як основа для навчальних дисциплін з проблематики

соціальної структури, класового та стратифікаційного аналізу для студентів соціологічних і політологічних спеціальностей.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації були обговорені на таких наукових форумах: RC28 Spring Meeting «Social Stratification and Insiders/Outsiders: Cross-national Comparisons within and between Continents» (Florence, 2008); Львівський соціологічний форум (Львів, 2008); III Всероссийский социологический конгресс «Социология и общество: проблемы и пути взаимодействия» (Москва, 2008); I Конгрес Соціологічної асоціації України «Соціологія у ситуації соціальних невизначеностей» (Харків, 2009); VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: українське суспільство та глобальні соціальні зміни» (Київ, 2009); Международный симпозиум «Профессии и профессиональные организации в современном обществе: новые подходы к исследованиям» (Москва, 2010); XII Апрельская международная научная конференция «Модернизация экономики и общества» (Москва, 2011); VIII Всеукраїнська науково-практична конференція з проблем розвитку соціологічної теорії «Світова соціологічна теорія та пострадянські трансформації» (Київ, 2011); Всеукраїнська наукова конференція «Класові інтереси і класові дії: теорії, практики, досвід вітчизняних досліджень» (Київ, 2012); XIII Апрельская международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества (Москва, 2012); II Конгрес Соціологічної асоціації України «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи» (Харків, 2013); Международная научно-практическая конференция «Социальное знание и современные проблемы развития белорусского общества» (Минск, 2013); XI Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії» (Київ, 2014); 12th Conference of the European Sociological Association “Differences, Inequalities and Sociological Imagination” (Prague, 2015); Всеукраїнська наукова конференція «Соціальні класи в Україні: напрями теоретичних та емпіричних досліджень» (Київ, 2016); XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії» (Київ, 2016).

Публікації. Основні наукові результати дисертації опубліковані у 22 працях, серед яких 1 монографія, 2 статі в іноземних (публікації № 8–9) та 2 статті у вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (№ 19, 21). Апробацію матеріалів роботи засвідчують 6 праць. Додатково відображають наукові результати роботи 13 праць.

Структура та обсяг дисертації. Робота у вигляді монографії має вступ, 5 розділів, висновки, список використаних джерел. Загальний обсяг монографії — 416 с.; 71 табл., 74 рис., список джерел (644 найменування) займають 72 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету і завдання дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів.

У першому розділі **«Концептуалізація соціального класу і статус класового аналізу в соціології»** викладено багатоманітні інтерпретації поняття «клас», здійснено огляд узагальнювальних класифікацій, створених в останнє десятиліття шерегом авторитетних класових аналітиків; подано авторську концепцію поліпарадигмальних тематичних напрямів класового аналізу; виокремлено тренди розвитку цього наукового напряму в західній соціології; проаналізовано процеси та результати інституціоналізації класового аналізу у вітчизняній науці.

За майже двовікову історію класового аналізу в соціології поступово складалися різноманітні теоретичні інтерпретації й емпіричні верифікації головного концепту, методичні інструменти фіксації специфікованого набору показників і релевантні бази даних. У перебігу періодичних спеціалізованих дискусій висувалися конкурентні ідеї та підходи, точилася боротьба за їх леґітимацію. У західній соціології (на відміну від радянської) такого штибу змагальність завжди визнавалася нормативною і продуктивною, проте вела вона як до накопичення консенсусного знання з класової тематики, так і до розширення простору конфлікту інтерпретацій поняття «клас». На зламі тисячоліть у середовищі соціологів, які систематично вивчають класи, артикулювалася потреба в упорядкуванні наявних концепцій та уточненні сфери релевантності класового аналізу. У відповідь на це низка авторитетних класових аналітиків запропонували варіанти зменшення міри концептуальної невизначеності даної предметної царини. Так, А. Соренсен узагальнив класові концепції за рівнем їхньої теоретичної амбіційності, створивши типологію дослідницьких цілей, адекватно реалізованих у концепціях різного рівня. Ґ. Терборн виокремив п’ять тематичних кластерів, де концепт «клас» фіґурував у дослідницькому і публічному дискурсах упродовж усього періоду його наукового використання. Е.О. Райт розробив типологію способів застосування поняття в соціологічній теорії на підставі ідентифікації вузлових питань і відповідей на них у різноманітних дослідницьких програмах класового аналізу. М. Севідж виокремив три способи визначення класу в сучасній соціології.

Систематизуючи сучасний соціологічний дискурс про те, що являє собою «соціальний клас», запропоновано низку дефініцій, релевантність яких певним дослідницьким ситуаціям і завданням продемонстровано найавторитетнішими класовими аналітиками. (1) Класи є соціально-структурною формою репрезентації системи економічної нерівності в капіталістичному суспільстві. Структурна асиметрія групових економічних інтересів і ресурсів та відповідних класових позицій породжує нерівність життєвих шансів та умов життя, закладає потенційний конфлікт між різними, першою чергою, полярними, класами. (2) Класи структуруються передусім відносинами з приводу виробництва і розподілу економічних ресурсів, що є підставою реляційної, визнаної власне соціологічною точки зору на клас. (Однак відповідь на фундаментальне питання про те, як клас пов’язаний із нерівністю — через відносини експлуатації в процесі виробництва, відмінності контрактів зайнятості, стратегії соціального закриття — залишається дискусійною.) (3) Залежно від теоретичної традиції класи розглядаються як набір номінальних груп (вирізнених шляхом об’єктивної чи суб’єктивної ідентифікації на

підставі однієї чи низки ознак), реальних груп (що мають більш-менш сформовану ідентичність, спільність умов та стилів життя і вступають у конкурентні й конфліктні відносини з приводу просування та захисту своїх інтересів) або дискурсивних категорій (що формуються в політичному дискурсі та впливають на соціальні дії й соціальні зміни). (4) Класи (як класове походження, так і класова належність) детермінують різноманітні патерни свідомості й поведінки: «класові ефекти» виявляються в патернах соціальних установок та ідентичностей, культурних практик, практик партійної та профспілкової участі, різних форм дій із просування своїх інтересів. (5) Класи історично мінливі — як їхні номінації, питома вага та роль у суспільстві, так і сила класових ефектів, міра класової ідентичності, масштаби та форми класових формацій і дій.

Результатом систематизації дефініцій терміна «клас» і дослідницьких програм у різних підходах стала авторська концепція поліпарадигмальних тематичних кластерів/напрямів сучасного класового аналізу. Її елементами виступають, по-перше, принципи класифікації (зумовленість тематичних напрямів загальними дослідницькими питаннями; поліпарадигмальність дослідницьких стратегій всередині кожного з кластерів; обґрунтованість і, одночасно, умовність числа кластерів у класифікації); по-друге, перелік кластерів, що тематично окреслюють напрямки досліджень за допомоги уточнювальних запитань і понятєво-концептуального континууму; серед цих кластерів — вивчення формування, відтворення та занепаду класів, природи соціального класу, класового розподілу, суб’єктивних аспектів класу, класових формацій і дій, класових ефектів. Дана концепція, що обґрунтовує й деталізує зміст класового аналізу, виступає як інструментом діагностики стану і трендів розвитку цієї наукової дисципліни в західній та вітчизняній соціології, так і передумовою розроблення дослідницької програми, що спрямовує вивчення конкретних предметних кластерів. Реалізація такої програми актуальна для обґрунтування висновку про характер сучасних суспільств і статус класового аналізу.

Узагальнення матеріалів дискусій і публікацій останніх 30 років на підставі запропонованої концепції дало змогу виявити чотири тренди в розвитку сучасного класового аналізу. (1) Від загального визнання його як релевантного інструменту пізнання капіталістичних суспільств до суперечливих оцінок його статусу і паралельної реалізації в соціології трьох його варіантів — консервативного (визнання релевантності класових концепцій), ревізіоністського (стратегія на оновлення класового аналізу) та нігілістського (заклик визнати неминучість зниження його релевантності та розвитку комплексного соціального аналізу). (2) Від макрорівневої дослідницької програми (розгляду класу як рушійної сили історії та вироблення політичного проекту визвольних соціальних перетворень) до мікрорівневої (картографування класів і вивчення класових ефектів). (3) Від «ідеологічно заряджених» дебатів про клас у XX ст. до прагматичного використання в дослідницькій практиці альтернативних теорій та методологій в наш час. (4) Поряд із тим співіснують як різноманіття концептуалізацій класу і перманентне генерування дедалі нових альтернативних теоретико-методологічних підходів та

класових схем, так і методологічний ґлобалізм — прагнення до створення універсальної класової методології та стандартної типології класу.

Обґрунтовано висновок про інституціоналізацію класового аналізу у вітчизняній соціології в 1990–2010-х рр. Він підтверджується принциповими змінами в теоретико-методологічній оптиці та продуктивними результатами досліджень нової соціальної структурації українського суспільства в рамках класової перспективи; значним збагаченням емпіричної бази та вдосконаленням методичного інструментарію соціально-структурних досліджень; успіхами в організаційній сфері, зокрема численними публікаціями й підготовкою фахівців із профільної тематики. Для становлення вітчизняного класового аналізу є характерними певні тренди: орієнтація в теоретичній, емпіричній та організаційній сферах на міжнародне (а не пострадянське) наукове співтовариство та його стандарти; використання в дослідницькій практиці ґлобалізованих концептуалізацій, методологій та інструментарію і, водночас, прагнення до розроблення національно-специфічних; співіснування у вітчизняній дослідницькій практиці альтернативних класових підходів, але переважне використання стандартних моделей визначення класу (схем Ґолдторпа і Райта); тенденція до дедалі більш теоретично й емпірично обґрунтованого визнання релевантності класового підходу в поясненні структурних інновацій.

Авторська концепція, а також отримані на її підставі знання про стан і тренди розвитку сучасного класового аналізу в західній і вітчизняній соціології лягли в основу дослідницької програми з вивчення виокремлених кластерів — класової структури, класової свідомості, класових формацій, класових дій і класових ефектів в українському суспільстві у часовій перспективі (1990–2017 рр.) та в порівнянні з постсоціалістичними й розвиненими західними суспільствами. Результати її реалізації, викладені далі, у підсумку вможливили обґрунтовану відповідь на питання про характер сучасних суспільств і про евристичний потенціал класового аналізу як пізнавальної методології для їх опису.

У другому розділі **«Класова структура у перспективі альтернативних класових схем»** розглянуто класовий розподіл сучасних суспільств у концептуальній оптиці неовеберіанської схеми Дж. Ґолдторпа, неомарксистської схеми Е.О. Райта, постіндустріальної схеми Ґ. Еспін-Андерсена, а також новітньої Європейської соціально-економічної класифікації, що претендує на роль стандарту визначення класу. Стосовно кожної схеми описано особливості операціональної моделі й технічного інструментарію конструювання класових категорій, а також результати застосування їх в Україні в контексті європейських країн. Далі здійснено генералізацію уявлень про класову структуру, сформованих на підставі названих схем, продемонстровано вплив інструменту визначення класів на висновки про характер сучасних суспільств. В останньому підрозділі обговорено проблеми сучасного картографування класів і окреслено можливі перспективи вдосконалення його методології, проаналізовано новітні розробки (зокрема, класові схеми Д. Ґраскі та К. Віден, М. Севіджа і колеґ), а також запропоновано авторську схему ідентифікації класових позицій.

Завдання класового картографування полягають у конструюванні відповідних типологій, аналізі розподілу класів та їхніх соціальних характеристик у певному суспільстві. Класова схема може бути і кінцевим результатом емпіричного дослідження (як реконструкція «географії соціальної структури» конкретного соціуму), і (найчастіше) його вихідною передумовою, приміром, для вивчення різноманітних «класових ефектів» — впливу класової належності на життєві шанси, соціальну мобільність, культурні практики, тощо. Питання конструювання класових схем є нині гостро полемічним. В останні два десятиліття в класовому аналізі вочевидь простежується протистояння двох трендів: з одного боку, нормативність альтернативних підходів у визначенні класів, з іншого — прагнення стандартної типології (особливо для порівняльного аналізу).

Щодо першого тренду: в західній соціології (на відміну від радянської) *визначення соціального класу завжди було і зараз залишається альтернативним*. Наявні емпіричні класові схеми відрізняються як концептуальними засадами і набором застосовуваних індикаторів, так і кількістю та назвами класових категорій. Так, класова модель Ґолдторпа базується на відмінностях у контрактних відносинах зайнятості та включає 11 класових категорій. Основою класових типологій Райта є відносини влади/контролю та експлуатації що ідентифікують відповідно 7 і 12 класів. Схема Еспін-Андерсена спрямована на диференціацію постіндустріальних класів (14 класових категорій), виходячи із секторально-галузевих розколів. Типологія Ґраскі та Віден ґрунтована на дезаґреґуванні класу до рівня занять. Класова модель Бурдьє описує багатовимірний соціальний простір, трьома вимірами якого виступають обсяг капіталу, склад капіталу (економічний, культурний, соціальний) і траєкторія. Типологія Севіджа реалізує багатофакторний ресурсний підхід до класу, виокремлюючи сім класів.

У західній соціології не вщухають дискусії з приводу релевантності відомих класових схем — щодо того, яка з них найадекватніше пояснює природу класових відмінностей та вловлює класову структуру сучасного суспільства. Питання операціоналізації класів палко обговорюються серед соціологів, позаяк вони дають змогу емпірично верифікувати теоретичні гіпотези дослідників щодо зв’язку класу з життєвими шансами, стилями життя, здоров’ям, протестною мобілізацією тощо, а на підставі отриманих результатів надати обґрунтовані рекомендації щодо зменшення соціальної нерівності в конкретному суспільстві.

В останні десятиліття в європейській соціології дедалі наполегливіше виявляється й протилежний тренд — до *універсалізації методології класового аналізу (методологічного ґлобалізму)* й застосування стандартного (як мінімум для європейського простору) визначення класу. Серед передумов зближення методологій дослідження класу — відчутне збільшення обсягу доступних внутрішньо- і міжнаціональних соціологічних даних; відпрацювання і валідизація нових методичних підходів та інструментарію у рамках численних міжнародних проектів (зокрема, ESS і ISSP), а також накопичення важливої порівняльної інформації; перехід на єдині міжнародні статистичні стандарти та класифікації, що закладаються в масиви міжнародних проектів; розвиток класових схем у процесі постійного

діалогу між їхніми авторами та зближення теоретико-методологічних позицій. Від 1990-х рр. стандартним інструментом визначення класу де-факто дедалі більшою мірою визнавали схему Ґолдторпа. У зв'язку з актуалізацією потреби в єдиній методології класового аналізу експертами Eurostat 2010 р. запропонована Європейська соціально-економічна класифікація (ESeC), яка рекомендована як єдиний стандарт міжнародних проектів (зокрема, ESS) при вивченні соціального класу і яка наразі проходить валідизацію в різних країнах.

Результати дослідження свідчать, що сьогодні у вітчизняному класовому аналізі, слідом за західним, одночасно реалізуються два тренди. З одного боку, вітчизняні соціологи опанували всі варті уваги класові підходи та схеми, альтернативні щодо теоретичних засад та дослідницьких програм; забезпечили можливість емпіричної верифікації їх шляхом створення відповідної емпіричної бази й методичного інструментарію; показали картину класового розподілу в перспективі різних схем. З іншого боку, очевидний і тренд методологічного ґлобалізму, який актуалізовується мірою все більшої участі українських соціологів у міжнародних порівняльних проектах і в дискусіях на різного роду міжнародних форумах; дедалі нагальнішою стає потреба в стандартному інструменті ідентифікації класів і у вітчизняній науці (наразі на цю роль претендують EGP-схема і ESeC).

Цілком зрозуміло, що уявлення про класову структуру українського суспільства, сформовані в перебігу дослідження на підставі чотирьох альтернативних класових схем, виявилися плюральними щодо номінації класів, їх розподілу та природи класоутворювальних процесів. Здійснена генералізація, по-перше, продемонструвала вплив інструменту визначення класу на висновки про характер сучасного суспільства, зокрема щодо пропорцій робітничого і середнього класів, по-друге, дала змогу сформувати узагальнену картину класового структурування в динаміці та в порівнянні з різними типами країн.

У часовій перспективі зафіксовано суттєву динаміку класової структури українського суспільства. Серед головних інновацій упродовж трьох десятиліть — поділ зайнятого населення на власників і найманих працівників; поступове зростання питомої ваги класів роботодавців і самозайнятих (до 10%); чисельне скорочення та трансформація робітничого класу (низхідні процеси серед індустріальних та сільськогосподарських робітників і разом із тим висхідні — серед працівників рутинної нефізичної праці у сфері торгівлі та послуг); зростання частки середнього класу (передусім службового). Головні тенденції такі: від суспільства тільки найманої праці з переважними позиціями робітничого класу Україна рухається до суспільства, диференційованого за статусом зайнятості та з кількісним переважанням позицій середнього класу.

У порівняльній перспективі фіксуються принципова відмінність класової конфігурації в розвинених західних і в постсоціалістичних країнах і, натомість, подібність їх в Україні, Росії та Східній Європі. Розподіл зайнятого населення найрозвиненіших європейських країн на початку XXI ст. відповідає моделі соціальної структури «суспільств середнього класу». Згідно із загальновизнаними типологіями цей клас (до складу якого належать службовий і проміжний класи)

охоплює дві третини зайнятих, а робітничий клас (працівники індустріальної, сільськогосподарської та рутинної нефізичної праці) — близько чверті. Натомість постсоціалістичні країни, в тому числі Україна, зараз уже не є «суспільствами робітничого класу» (частки середнього та робітничого класів у них є подібними — близько 45%, а частка власників становить близько 10%), водночас вони ще помітно відхиляються від постіндустріального стандарту економічно розвинених країн із чисельним превалюванням середнього класу. Разом із тим фіксується схожість ґендерного профілю класової структури в порівнюваних країнах. Усі вони є сеґреґованими за статтю: чоловіки більше представлені на вершині класової ієрархії та серед індустріального робітничого класу, а жінки — серед службового класу нижчого рівня та працівників рутинної нефізичної праці.

Результати дослідження продемонстрували евристичний потенціал уже визнаних класичними підходів до опису класового структурування постсоціалістичних суспільств (Ґолдторпа та Райта) і виявили три інноваційні прийоми картографування класів, що склалися вже в поточному столітті. Серед них — «секторально зорієнтований» підхід (Еспін-Андерсен), який наполягає на необхідності розрізняти індустріальні й постіндустріальні класи з огляду на їхню різну соціально-економічну природу; «дезаґреґаційний» (Ґраскі та Віден), який передбачає, що дезаґреґування класів до рівня занять підвищує рівень релевантності пояснення патернів соціальної ідентифікації та колективної дії; «багатофакторний» (Севідж), згідно з яким класи ідентифікують на підставі не відносин зайнятості, а комплексного врахування показників економічного, соціального і культурного капіталів. Виявлено, що пошуки методологічних та інструментальних новацій у вітчизняній соціології йшли в рамках описаних вище ідей західних «альтернативних» класових картографів. Зокрема, запропонована авторська схема ідентифікації класових позицій близька до ідей секторально зорієнтованого і дезаґреґаційного підходів. Її перевагою є багаторівневе (макро, мезо і мікро) угруповання класових категорій, чіткий поділ класових позицій власників та найманих працівників, детальний аналіз класу власників за масштабом підприємницької діяльності та секторальної спеціалізації, а найманих працівників — за рівнем кваліфікаційних ресурсів і секторальної належності.

У третьому розділі **«Класова свідомість»** розглянуто підходи до понятєво-термінологічної інтерпретації класової свідомості (як класової ідентичності та усвідомлення класових інтересів), методологію й історію її вивчення, а також результати дослідження динаміки і стану класової свідомості у постсоціалістичних і розвинених західних суспільствах.

У сучасній соціології для одних дослідників (Я. Пакульскі, Д. Ґраскі, Е.О. Райт) використання поняття «клас» передбачає, що соціальні нерівності та ієрархії не лише фіксуються соціологами в матрицях класових позицій, а й усвідомлюються людьми, а це усвідомлення надалі приводить до класово орієнтованих дій (участь у громадських і політичних організаціях, електоральні та протестні практики, тощо). Для інших (наприклад, Ґолдторп) суб’єктивні та поведінкові аспекти класів не є «обов’язковою програмою» класового аналізу.

Залежно від національних і дослідницьких традицій для концептуалізації цих аспектів використовують низку термінів. *Класову ідентичність* розглядають як усвідомлення людиною чи групою власного класового становища. Під *класовими уявленнями* мають на увазі думки людей про клас, класову структуру, природу та джерела класових відмінностей. *Класову свідомість* визначають як суб'єктивне соціальне позиціювання й (найголовніше) як усвідомлення людьми своїх класових інтересів та умов їх просування.

Райт, розрізняючи два широкі підходи до аналізу класу — структурний (центрований на відносинах) і процесуальний (аґенто-центрований), і традиції вивчення класової свідомості класифікує таким самим чином. За Райтом, прихильники структурних підходів зосереджені передусім на проблемі *інтересів*, а процесуальних — на проблемі *ідентичності*. Він стверджує, що ці два явища — класова ідентичність індивідів та усвідомлення (адекватне чи хибне) ними класових інтересів — становлять два виміри класової суб'єктивності. Інші дослідники виходять з припущення, що класова свідомість складається з кількох рівнів розуміння людьми своїх класових інтересів, відповідно до яких можна оцінювати міру її революційності. Наприклад, М. Ман виокремлює чотири рівні зрілості класової свідомості: *класова ідентичність* (сприйняття членами класу їхньої власної позиції у класовій структурі), *класова опозиція* (уміння членів класу визначати класових опонентів через протилежність класових інтересів), *класова тотальність* (уявлення членів класу про усезагальність зазначених ситуацій протилежності інтересів та ідентичності), *соціальна альтернатива* (передбачає формування ідеї бажаного суспільного устрою без класового гноблення та артикуляцію реальних шляхів його досягнення). Ман вважає, що стан свідомості робітничого класу мінливий у часі й зазвичай значно нижчий за рівень істинно революційної свідомості, проте його доцільно досліджувати перманентно, зокрема причини посилення й ослаблення класової свідомості, фіксувати коливання її рівня, ідентифікувати класи, що протистоять один одному в різні періоди. Крім того, базові рівні (класова ідентичність і класова опозиція) відносно легко доступні для емпіричної верифікації і статистичного аналізу порівняно з вищими рівнями (класової тотальності й бачення соціальної альтернативи); поряд із тим можливість емпіричного дослідження їх закладена в низці великих міжнародних проектів (зокрема ISSP), у рамках яких в останні десятиліття відбувався розвиток концепції класової свідомості.

Далі у розділі розглядається історія емпіричного вивчення двох названих вище видів класової свідомості (за Райтом), або першого і другого рівнів його зрілості (за Маном) — класових ідентичностей індивідів та усвідомлення ними протилежності класових інтересів. Емпіричний зондаж класових ідентичностей реалізований у рамках двох дослідницьких традицій — аналізу зв'язку класових позицій і класових ідентичностей на базі даних масових опитувань і типологічного аналізу соціальної самоідентифікації представників середнього і робітничого класу за матеріалами напівструктурованих інтерв'ю. Усвідомлення представниками різних класів своїх інтересів вивчалося через зв'язок класових позицій з низкою соціальних установок

— оцінок справедливості зарплати, підтримки принципу перерозподілу, сприйняття соціального конфлікту тощо.

Дані досліджень класових ідентичностей свідчать, по-перше, що в перебігу опитувань та інтерв'ю більшість респондентів не вагалися з ідентифікацією себе та інших як представників певних класів, а суспільство описували як класово структуроване. По-друге, зафіксовано також зміну домінувальних класових самоідентичностей серед українців — від типових для радянського періоду категорій (робітничий клас, селяни, службовці, інтеліґенція) до пострадянської/прозахідної суб'єктивної стратифікації, зосередженої навколо середнього класу (з 2000 по 2014 р. уявнилося майже триразове зростання самоідентифікації респондентів з цією категорією). По-третє, найбільш запитуваними сьогодні при ідентифікації є категорії «середній клас» і «робітничий клас». При цьому більшість населення як України, так і шерегу постсоціалістичних і західних країн не просто знають «своє місце» (свою класову позицію) в соціальній структурі, а й цілком адекватно його усвідомлюють: близько двох третин представників робітничого і середнього класів ідентифікують себе з відповідними класовими категоріями. Дані інтерв'ю дали змогу виявити емоційний аспект класової самоідентифікації («середній клас» позитивно, а «робітничий клас» неґативно забарвлена категорія) і прояснити смисли, що їх вкладають респонденти у ці категорії. Представники об'єктивно визначеного середнього класу ідентифікують себе з відповідною категорією, уточнюючи її тип («аналогічний західному», «специфічний український» і «статусно-неузгоджений» середній клас) на підставі рівня консистентності самооцінок професійно-кваліфікаційного і матеріального статусів. Натомість більшість робітників, котрі в закритому списку класових номінацій віднесли себе до категорії «робітничий клас», використовували її зазвичай для позначення свого професійного статусу (фізичного характеру праці); проте водночас вони тяжіли до ідентичності «середній клас» як соціально бажаної й такої, що відповідає їхнім економічному статусу та стилю життя, що дає підстави визначити їх як носіїв амбівалентної ідентичності «і робітничий, і середній клас».

Результати дослідження другого виду класової свідомості (усвідомлення класових інтересів) свідчать про відсутність ідеологічно консолідованих класових формацій зі специфічними інтересами. Цей висновок випливає з відсутності статистично значимих класових відмінностей в установках щодо соціальної нерівності. Установки представників робітничого класу цілком очікувані та зрозумілі: переважна більшість із них констатують високий ступінь нерівності в доходах, несправедливість заробітної плати, необхідність перерозподілу доходів, наявність гострих класових конфліктів. Але аналогічні установки у представників службового класу вищого рівня, дрібних і середніх власників характеризують їх як носіїв «хибної свідомості», що не відповідає їхній позиції в суспільстві. У західних же країнах фіксується слабкий, але статистично значимий (і теоретично очікуваний) зв'язок класової позиції зі сприйняттям своїх специфічних інтересів (закодованих у соціальних установках): люди робітничого класу вище порівняно з представниками інших класів оцінюють наявність у суспільстві нерівності в доходах, різного роду

конфліктів і більшою мірою підтримують політику перерозподілу.

У четвертому розділі **«Класові формації та класові дії»** проаналізовано механізм формування класів як соціальних акторів, операціоналізовано поняття «класова формація» та «класова дія» як найважливіші елементи цього процесу; надано емпірично обґрунтовану відповідь на питання, які з класів у наш час більшою мірою консолідовані і мобілізовані. За показники класових формацій взято рівень формального членства представників різних класів у відповідних організаціях та рівень довіри до них, зокрема в часовій (1990–2017) і порівняльній перспективах. Далі розглянуто різноманітні виміри колективних та індивідуальних дій представників різних класів на захист своїх інтересів: протестні установки й мобілізаційні практики (зокрема, участь у мітинґах і демонстраціях, робота в партійних і громадських організаціях, звернення до суду); страйки як одна з найзапитуваніших і явних форм класової мобілізації працівників (наведено дані про рівень і динаміку страйкового руху у 1989–2015 рр. в Україні, постсоціалістичних і західних країнах; проаналізовано причини цієї динаміки та класовий склад учасників); класовий портрет трьох українських майданів (виявлена міра залученості представників різних класів у події Помаранчевої революції, Підприємницького майдану та Євромайдану).

Для пояснення механізму формування класів як соціальних акторів залучено різні теоретичні підходи. Першоосновою в цьому питанні є ідеї марксизму, де класи розглядаються як засіб опису економічних позицій різних соціальних груп, а також як реальні спільноти, здатні змінювати суспільство. Механізм здобуття «класом у собі» статусу «класу для себе» вбачається в реалізації двох головних моментів — у виробленні його представниками власної ідеології (сукупності цінностей, установок і надій, що відповідають їхнім інтересам і життєвим умовам, переконливо пояснюють як наявний, так і бажаний соціальний порядок) та у створенні політичної партії чи іншої централізованої й дисциплінованої організації, котра просуває класову ідеологію і реалізує інтереси групи. Близьке розуміння механізму формування класів як дієвої сили у П. Бурдьє: визначення груп, що мають схоже становище у соціальному просторі («класів на папері»;) наявність у даної групи спільного габітусу, або «інкорпорованого класу» (матриці сприйняттів і класифікувальних практик), що впливає стилі життя, політичні думки та дії даних класів; усвідомлення членами класу своєї спільності як групи, що має власні (відмінні від інших) інтереси і готова їх захищати; створення політичної партії чи аналогічної організації, метою якої є власне захист класових інтересів, що саме і робить клас «видимим» суб’єктом політичної боротьби, позаяк вона говорить і діє від імені класу. Крім класових теорій концептуальними засадами для аналізу механізму формування мобілізованих класів слугують також теорії соціальних конфліктів (зокрема, Р. Дарендорфа) і теорії соціальних рухів (наприклад, О. Рамштедт описує ідеально-типову модель розвитку соціального, зокрема, робітничого руху, причин мобілізації та демобілізації колективної дії). Отже, уявлення згаданих вище теоретиків щодо *механізму формування класів як соціальних акторів* у головних рисах подібні. Вони передбачають низку етапів: наявність

сукупності класових позицій, що характеризуються схожістю життєвих шансів і латентних інтересів; усвідомлення їхніми представниками своїх інтересів, вироблення особливої ідеології та групової ідентичності; консолідація членів класу і створення організації на захист своїх інтересів і реалізація відповідних мобілізаційних практик.

Для емпіричного вивчення рівня консолідації різних класів для захисту своїх інтересів (класові формації) і різноманітних колективних й індивідуальних форм дієвого просування й захисту їх (класові дії) ці концепти було операціоналізовано. *Класові формації* визначено як спільноти, що формуються людьми для колективного просування своїх класових інтересів; вони варіюють від високосамосвідомих і формальних організацій (на кшталт політичних партій, профспілок та асоціацій роботодавців) до більш неформальних спільнот (на зразок соціальних мереж і віртуальних спільнот). Показниками класових формацій (котрі найлегше емпірично фіксувати) виступають членство в політичних партіях, профспілках, асоціаціях і рівень довіри до них, а також класові відмінності в електоральній поведінці й політико-ідеологічних преференціях. *Класові дії* концептуалізовано як «класові практики» (різні види дій, до яких індивіди для просування своїх класових інтересів залучаються як окремі особи або члени спільнот) і «класова боротьба» (конфлікти між практиками індивідів і спільнот у процесі досягнення ними антагоністичних класових інтересів). Емпіричне вивчення класових дій зазвичай реалізують у рамках проблематики «робітничого руху», «класової боротьби», «протестних практик», «колективної мобілізації». Види класових дій (хоч би в яких із названих термінів їх розглядати) варіюють від індивідуальних (наприклад, стратегії окремих робітників для полегшення умов або підвищення оплати праці, звернення до суду з приводу затримки зарплати) до колективних (боротьба/діалог високозорганізованих спільнот робітників і роботодавців за розподіл прав і повноважень у рамках виробництва), від легітимних (законні страйки, мітинґи та демонстрації, укладання колективних договорів, робота в партійних організаціях, тощо) до нелегітимних/радикальних (революції, збройні зіткнення, голодування), від «італійського страйку» промислових робітників до Інтернет-майдану працівників інформаційного сектору, зорганізованих у мережеві протестні спільноти.

Результати досліджень довели, що рівні консолідації та мобілізації класів найманих працівників і дрібних власників для просування і захисту своїх інтересів є невисокими та перманентно знижуються в останні десятиліття. Про це свідчить як невисокий рівень членства українців у політичних партіях (до 5%) та профспілках (до 20%), так і довіри до них (до 10% і 20% відповідно). Найочевидніші пояснення цих фактів убачають у звуженні поля колективних форм об’єднання і мобілізації внаслідок флексибілізації ринку праці та секторальної трансформації зайнятості, в інституціоналізації механізмів соціального діалогу. Водночас обґрунтовано, що великі власники не тільки володіють значно більшими порівняно з найманими працівниками та дрібними власниками владними та економічними ресурсами, а й значно більш консолідовані в рамках партій та асоціацій роботодавців, у зв’язку з чим їм легше просувати й обстоювати свої класові інтереси. Причому факти

низхідної динаміки профспілкового та партійного членства, класової зумовленості голосування і партійної участі, а також вищої консолідованості класу великих власників у зіставленні з іншими класами подібні в усіх типах суспільств (за винятком скандинавських).

Поряд із низьким рівнем консолідації найманих працівників і дрібних власників фіксується й однаково низький рівень класових дій. Робітничий рух у порівнюваних країнах мав подібні тенденції: він характеризувався нерівномірністю (піднесення та спад, причому пік трудових протестів, що його західні країни пройшли в 1970-ті рр., в пострадянських припав на 1990-ті), вмотивованістю головно економічними гаслами, переходом від форм прямої мобілізації колективних дій (страйки, мітинґи, голодування) до інституціональних (на засадах соціального діалогу, укладання колективних договорів), від переважно колективних практик захисту своїх інтересів до індивідуалізованих внаслідок динаміки зайнятості від індустріального сектору до сектору послуг, а також флексибілізації ринку праці. В Україні дані про класові відмінності в рівні реальної участі в різних практиках захисту своїх інтересів — від страйків до майданів — свідчать, що робітничий клас не є лідером протестного руху в останні десятиліття; більш мобілізованими показали себе люди середніх класів — дрібні та середні власники, представники службового класу. Цей факт — більша аґентність середніх класів порівняно з робітничим класом — виявляється в усіх країнах.

У п’ятому розділі **«Класові ефекти»** проаналізовано вплив класової належності людей на їхні життєві шанси, патерни свідомості та поведінки, зокрема, на матеріальне становище, стан здоров’я, суб’єктивний добробут, культурні практики. Результати дослідження різноманітних класових ефектів, що є важливою складовою мікрорівневої програми класового аналізу, розглядаються як підстави для кориґування державної політики зі зменшення соціальної нерівності та напруженості, а також як емпірично обґрунтовані арґументи в оцінюванні ролі класу як релевантного пояснення особливостей сучасних суспільств.

Узагальнення досліджень різноманітних класових ефектів дає підстави для висновку про неоднозначний вплив класової позиції на різноманітні феномени в сучасних суспільствах: в одних випадках він досить виразний, в інших — слабкий або взагалі відсутній. На підставі даних низки національних і міжнародних проектів зафіксовано суттєвий зв’язок класу з матеріальним статусом, відчуттям щастя й задоволеністю різними аспектами життя, самооцінками стан здоров’я, дозвіллєвими, рекреаційними і територіально-мобільними практиками, цифровою й мовною компетентністю, залученістю до системи безперервної освіти. Всі ці показники значно вищі в осіб, які посідають більш високостатусні позиції (великих і середніх роботодавців та представників службового класу), ніж у людей робітничого і проміжного класів. За даними українських дослідників стабільно значимим залишається вплив класового походження на шанси здобути більш високу та якісну освіту, посісти вигідну позицію на ринку зайнятості та, відповідно, більш високу класову позицію (С. Оксамитна), зв’язок класу і характеристик особистості (М. Кон і колеги). Водночас незначний вплив класу виявляється щодо політичних і

електоральних уподобань і практик, а також різноманітних установок стосовно соціальної нерівності (представникам усіх класів притаманні відчуття різкої соціальної нерівності в Україні, підтримка політики перерозподілу доходів, однаковий рівень сприйняття соціальних конфліктів). Отже, наявні емпірично обґрунтовані знання про характер класових ефектів засвідчують релевантність класових пояснень великого кола проявів соціальної нерівності в сучасних суспільствах загалом і в Україні зокрема. Разом із тим в довгостроковій перспективі вочевиднилося зниження рівня впливу класу на різні феномени.

ВИСНОВКИ

Класовий аналіз у сучасній соціології становить методологічно і методично коректно обґрунтовану, емпірично зорієнтовану дослідницьку практику. Соціальному класові давно не приписують статус універсального принципу пояснення ані перебігу соціально-економічної історії, ані стратифікації життєвих шансів людей. Разом із тим неодноразово відтворені спостереження окремих учених та інтернаціональних колаборацій у рамках порівняльних досліджень спростовують найрадикальніші декларації про «смерть класу і класового аналізу», залишаючись предметом теоретичної та емпіричної верифікації.

Узагальненням наявних у соціологічному обороті інтерпретацій поняття «клас» і відповідних дослідницьких стратегій стала авторська концепція поліпарадигмальних тематичних напрямів класового аналізу. Її зміст конституюють шість кластерів: вивчення генези соціальних класів, природи класів, розподілу населення за класовими категоріями, суб'єктивних аспектів класів (ідентичності та усвідомлення класових інтересів), класових формацій і дій, класових ефектів. Опис кожного кластера містить ключові дослідницькі питання, перелік головних понять і концепцій, а також імен та публікацій класових аналітиків, які представляють певне тематичне спрямування. На даних міжнародних і вітчизняних проектів ця концепція тестувалася на предмет виявлення евристичного потенціалу класового аналізу — його здатності встановлювати статистично значимі відмінності та ієрархічні порядки положень, установок, практик. Результати проведеного дослідження підсумовано у вигляді п'яти основних тверджень.

По-перше, в поточному науковому дискурсі соціальний клас залишається центральним поняттям опису структурування сучасних капіталістичних суспільств, що дедалі більше набувають постіндустріальних рис. Однак програма класового аналізу і його статус перманентно змінюються та гостро дискутуються. У постсоціалістичних країнах, зокрема в Україні, класовий аналіз інституціоналізований як релевантний інструмент опису нової структури суспільства. По-друге, уявлення про класову структуру українського суспільства, сформовані в перебігу дослідження на підставі альтернативних класових схем, виявилися плюральними як щодо номінації класів, так і розподілу їх серед населення. Здійснена генералізація продемонструвала вплив інструменту визначення класу на висновки про характер сучасного суспільства, зокрема стосовно пропорцій

робітничого і середнього класів, дала змогу одержати узагальнену картину класового структурування в динаміці та в порівнянні з різними типами країн. По-третє, в Україні клас як дискурсивна категорія практично зник із публічної сфери. Однак класові ідентичності (головним чином середній клас і робітничий клас) запитувані для опису соціальної позиції — своєї та інших, причому класові самоідентичності, як правило, є адекватними класовій позиції, виступаючи маркерами економічної позиції, життєвих шансів і соціального престижу. По-четверте, рівні консолідації та мобілізації класів найманих працівників і дрібних власників для просування своїх інтересів виявилися невисокими і перманентно знижуються в останні десятиліття і в західних, і в постсоціалістичних країнах через інституціоналізацію системи соціального діалогу та звуження умов для колективних форм об'єднання і мобілізації внаслідок флексибілізації ринку праці й секторальної трансформації зайнятості. По-п'яте, наявні емпірично обґрунтовані знання про характер класових ефектів засвідчують релевантність класових пояснень великого кола проявів соціальної нерівності в сучасних суспільствах загалом і в Україні зокрема. Разом із тим в довгостроковій перспективі вочевиднилося зниження рівня впливу класу на різні феномени в західних суспільствах і збільшення — у постсоціалістичних.

До перелічених основних висновків долучається — як істотний результат проведеного дослідження — виявлення деяких лакун у знанні про класи, що вимагає нового порядку денного. Викладено авторське бачення *програми класового аналізу у вітчизняній соціології*, позначивши актуальні завдання в окремих сферах (теоретичних і емпіричних досліджень, забезпечення емпіричних досліджень, організаційній).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати

1. *Симончук О.* Робітничий клас в Україні: хроніка втрат // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 5–25.
2. *Симончук О.* Робітничий клас в Україні: тренди рекомпозиції структури // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 38–65.
3. *Симончук О.* Класифікатор професій ISCO-88: історія розроблення, концептуальні засади, модель операціоналізації, застосування в соціологічних дослідженнях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 3. — С. 24–41.
4. *Симончук О.* Професійна структура сучасної України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 3. — С. 62–99.
5. *Симончук О.* Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 4. — С. 56–84.
6. *Симончук О.* Класова дія: тенденції формування соціальних класів в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2011. — № 4. — С. 50–96.

7. *Симончук О. В*. Сприйняття класового конфлікту: досвід емпіричного дослідження // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. — 2013. — Т. 148. — С. 23–29.
8. *Simonchuk, Elena V.* Labor Movement in Ukraine and Russia: Dynamics, Factors and Strategies of Protection of Class Interests (Results of 1989-2010) // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. — 2013. — Vol. 6. — N 8. — P. 1155–1174.
9. *Симончук Е. В*. Классовая структура Украины в сравнительной и временной перспективах // Социологический альманах. — Минск : Беларуская навука, 2014. — Вып. 5. — С. 155–167.
10. *Симончук О.* Клас дрібних власників в Україні у XX столітті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2014. — № 1. — С. 84–111.
11. *Симончук О.* Дрібні власники: конституювання соціального класу в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2014. — № 4. — С. 3–41.
12. *Симончук О. В*. Класові позиції і класові ідентичності: аналіз взаємозв'язку // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. — 2014. — Т. 161. — С. 46–55.
13. *Симончук О.* Концепт «клас» у сучасній соціології: класифікація значень // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2015. — № 3. — С. 21–38.
14. *Симончук О.* Картографування класів: традиції та новації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 1. — С. 26–51.
15. *Симончук О.* Тематичні кластери сучасного класового аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 2. — С. 3–25.
16. *Симончук О.* Інституціоналізація класового аналізу в українській соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 4. — С. 19–39.
17. *Симончук О.* Класовий розподіл населення України згідно з Європейською соціально-економічною класифікацією // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. — 2017. — Випуск 9 (20). — С. 22–33.
18. *Симончук О.* Протестні установки населення України: динаміка та соціально-груповий профіль // Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. — Випуск 4 (18). — С. 145–160.
19. *Симончук О. В*. Європейська соціально-економічна класифікація (ESeC): новий інструмент класового аналізу // Український соціум. — 2017. — № 2 (61). — С. 32–44.
20. *Симончук О.* Класи в політичній сфері суспільства: підтримка партій і довіра до них // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2018. — № 2. — С. 64–96.
21. *Симончук О. В.* Профспілки та асоціації роботодавців у перспективі соціальних класів // Український соціум. — 2018. — № 2 (65). — С. 31–50.
22. *Симончук О.* Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. — 416 с.

Праці, що засвідчують апробацію результатів дисертації

23. *Симончук О. В.* Соціальні рухи як механізм створення нових соціальних інститутів // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні. Четверта Всеукраїнська соціологічна конференція. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. — С. 505–510.
24. *Симончук Е.* Международные исследования как фактор развития методического инструментария измерения социальной стратификации // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників І Конгресу Соціологічної асоціації України. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. — С. 89.
25. *Симончук Е.* Профессиональная структура украинского общества во временном и сравнительном аспектах // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників І Конгресу Соціологічної асоціації України. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. — С. 280.
26. *Симончук Е. В.* Классовое сознание: опыт сравнительного эмпирического изучения // XII Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества : в 4-х кн. / отв. ред. Е. Г. Ясин ; Нац. иссл. ун-т «Высшая школа экономики». — Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. — Кн. 3. — С. 341–354.
27. *Симончук О.* Час класової мобілізації? // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2012. — № 3. — С. 186–204.
28. *Симончук О.* Стан і перспективи вивчення соціальних класів: міждисциплінарна конференція // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 4. — С. 211–226.

Праці, які додатково відображають наукові результати

29. *Симончук Е. В.* Средний класс: люди и статусы. — Киев : Институт социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.
30. *Симончук Е. В.* Средний класс: украинские реалии // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. — Киев : Институт социологии НАН Украины, 2003. — С. 116–163.
31. *Симончук О.* Робітничий клас: динаміка структури, самооцінок, орієнтацій // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. — С. 26–36.
32. *Симончук О.* Помаранчева революція — повстання середнього класу? Так! За даними моніторингу // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2005. — С. 62–71.
33. *Симончук Е. В.* Рабочие: новые внутриклассовые различия // Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. — Киев : Институт социологии НАН Украины, 2006. — С. 195–224.
34. *Симончук О.* Статусні самооцінки населення України у порівняльному та часовому контекстах // Українське суспільство 1994–2006. Соціологічний

моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 11–21.
35. *Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — Киев : Институт социологии НАН Украины, 2007. — С. 33–104.
36. *Симончук О.* Класи в Україні у перспективі альтернативних класових схем // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2007. — С. 153–162.
37. *Симончук О.* Професійний склад населення України: соціально-демографічний профіль // Українське суспільство 1994–2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2008. — С. 8–17.
38. *Симончук О.* Взаємозв'язок професії і соціально-статусних характеристик // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. — С. 48–59.
39. *Симончук О.* Особливості сприйняття класового конфлікту представниками різних соціальних груп // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. — С. 182–192.
40. *Симончук О.* Динаміка соціально-класової структури у пострадянській Україні // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2011. — С. 68–83.
41. *Симончук О.* Соціально-структурні характеристики великого міста // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. — С. 420–428.

АНОТАЦІЯ

Симончук О. В. Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу. — Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.03 — соціальні структури та соціальні відносини. — Інститут соціології Національної академії наук України, Київ, 2019.

У дисертації обґрунтовано евристичний потенціал класового аналізу в поясненні соціальних нерівностей у сучасних суспільствах. Описана класова структура пострадянського українського суспільства у часовій та порівняльній перспективах. Відтворена динаміка класових ідентичностей, з'ясовано особливості класової свідомості представників різних класів, а також рівень їх консолідації і мобілізації; визначено вплив класової належності на життєві шанси, патерни свідомості та поведінки.

Ключові слова: класовий аналіз, класова структура, класова ідентичність,

класові інтереси, класові формації, класові дії, класові ефекти.

ABSTRACT

Simonchuk E. V. Social Classes in Contemporary Societies: The Heuristic Potential of Class Analysis. — Monograph.

Thesis for the degree of doctor of sociological sciences by specialty 22.00.03 — Social Structures and Social Relations. — Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation substantiates the heuristic potential of class analysis in explaining social inequalities in modern societies. Different aspects of the class structure of the post-Soviet Ukrainian society are analyzed in temporal and comparative perspectives. The dynamics of class identities is described; the peculiarities of class consciousness among the representatives of different classes are pointed out, as well as their level of consolidation and mobilization; the influence of class membership on life chances, patterns of consciousness and behavior is assessed.

Key words: class analysis, class structure, class identity, class interests, class formations, class actions, class effects.

Відповідальний за випуск:
доктор соціологічних наук, професор Макеєв С. О.

Підписано до друку 26.02.2019. Формат 60х84/16
Гарнітура «Times New Roman». Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1,8. Фіз. друк. арк. 0,93.
Наклад 100 прим. Зам. № …

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
04070, м. Київ, Контрактова пл., 4. Тел.: (044) 425-60-92.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 1801 від 24.05.2004 р.